

Az eszméltető

Elhivatott ember volt, egy maga-teremtette célvilág szívós napszámosa, a létezésének értelmet adó felvilágosító munka megszállottja. Nem túl gyakori beszélgetéseink közben egy-egy pillanatra olyan sejtésem támadt, hogy talán nincs is benső élete. Ilyenkor átfutott rajtam, hogy a magisztériumi dolgozatát Lukács György realizmusértelmezéséről írta (szerb nyelven, pedig ez magyarul sem lett volna kevésbé önkínzó feladat), s az is, ahogyan *Kháron ladikján* című könyvében Illyés Gyula a nyolcvanhárom éves marxista filozófust jellemezte: még három terjedelmesebb könyvet tervez, s azok után az önéletrajzát. Vajon mi tartotta meg ilyen életerőben ezt a sokat próbált öregembert? "Az tart meg, hogy nincs benső életem", válaszolta Lukács György a vendégének, Illyésnek. "Mindennel foglalkozom, csak a lelkeimmel nem foglalkozom soha." "Mihelyt egy pillanatom van, merülök a munkába." - "Minden pillanata reagálás", írta Illyés. "Felelet az életre. Ez távolítja el tőle a halál árnyékát. Minden porcikájával működik, mégpedig belülről kifelé; igen, ez a >>titka<<".

Nagypám legfiatalabb öccse... az egészséges életmódról szeretett magyarázni. Azért élt csak 66 évet, mondtam később, fölényeskedve. Nem magyarázni, mesélni - cselekedni kell! Vajda Gábor 63 évet élt, hárommal kevesebbet, mint említett rokona, pedig kora ifjúságától sportolt, már kisdíákként egészséges életmódra rendezkedett be, s váratlanul bekövetkezett haláláig majd minden reggel jógamekkel kombinált kemény talajtorna volt a "programja". Tisztában volt azzal, hogy hiába megfelelő az egészségi állapota, a napi tizenkét-tizenöt órai munka (olvasás, jegyzetelés, írás) ártalmára lehet, s ha már szabad levegőn nem gyalogolhat, kerékpározhat, úszhat, mint évekkorábban Topolyán, otthon, a könyvei társaságában kell edzésben tartania magát.

Az utóbbi időben néha a halálról, az elmúlásról is ejtettünk egy-két szót beszélgetéseink során. Pontosabban: ejtettem én, amikor a hogylétem felől érdeklődött. (Hatvanon túl akaratlanul is bele-beleütünk ebbe a "kérdésbe".) - Aki egyszer szembenézett a halállal, az élete végéig szembe fog nézni vele - mondtam neki legutóbb, budapesti könyvbemutatója előtt, telefonon. Nyugtázta ezt a kijelentésemet, és

másról kezdett beszélni. Nem hagytam magam eltéríteni, fontos volt számomra, hogy a végére járjunk a dolgoknak. - Amikor elérkezik az utolsó pillanat, iszonyodás és vakrémület, keserűség és kétségbeesés nélkül, férfiasan és elegánsan vegyünk búcsút az élettől, úgy, ahogyan Kosztolányi tette *Őszi reggeli* című versében: "*Jobb volna élni. Ámde túl a fák már / aranykezűkkel intenek nekem.*" - Nem tudott ráhangolódni a Kosztolányi-versre sem, csak a munkája érdekelt. Egészségesnek érezte magát, rengeteg feladat várt rá, nem volt kíváncsi a lelki finomságaimra. Magát az irodalmat is elsősorban ismeretelméleti-társadalomismereti szempontból tartotta fontosnak. Ki tudja - talán neki volt igaza. Ne pazaroljuk az energiánkat hiábavalóságokra.

...azért írok, mert hitem szerint - ha a cenzúra miatt lassan is - ... hozzájárulhatok értelmiségünk időszerű emberi feladatra való ráeszméltetéséhez... Nem volt, és talán nem is lesz olyan ostorozója és eszméltetője a délvidéki magyar értelmiségnek, mint Vajda Gábor. Az utóbbi másfél-két évtizedben minden értelme és ítélete, minden elemzése, kritikája, tanulmánya és nyilatkozata a délvidéki magyar értelmiség kiütkereséséről, mulasztásairól, megalkuvásairól és feladatairól szólt - azt kutatta lankadatlan buzgalommal, hogy hol tévesztettünk utat, miért tévedtünk vakvágányra, miért nem vagyunk képesek fölmagasodni a feladatainkhoz, és mit kellene tennünk azért, hogy az életünk "tartalmassá, lényegében fejlődővé" váljék.

Első összegező szándékú vitairata Budapesten, 1994-ben a Bereményi Kiadónál jelent meg, *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig* címmel. Egyik lektora voltam ennek a könyvnek, amelyet két átbójbiskolt év után pánikszerű harctéri riadalom és szapora tarackdurrogás fogadott az újvidéki Híd folyóiratban (Utasi Csaba: *A populista irodalomszemlélet útvesztői*; Gerold László: *Idézetek a butaság könyvéből*), s amelyet egy évvel korábban, 1995-ben Márkus Béla debreceni irodalomtörténész és kritikus *Pletykálgodás és indulatok* című elemzésében parentált el. Vajda szűkre szabott kis irodalomtörténetének számos hibája volt. Leveleimben és terjedelmes lektori jelentésemben alapvetően fontos korrekciókra igyekeztem rávenni - amire mindig hallgatott: "a jó

ügy érdekében". Nem állt kötélnek. Makacs volt és hajthatatlan: "Ezeket az igazságokat ki kell mondani!" Élőszóban a mindkettőnk által nagyra tartott Németh László példáját említettem neki, azt, hogy Németh László is tévedett olykor, s hogy legjellemzőbb hibáira mindig így figyelmeztette a felesége: "Lacikám, ne panaszkodj és ne személyeskedj!" Gábor elmosolyodott, érezte, hogy gyanúsán magasröptű a párhuzamba állításom, de végül alig-alig javított a kéziratán. Amikor aztán megjelent Márkus említett bírálata valamelyik folyóiratban, emlékeztettem a kéziratával kapcsolatos fenntartásaimra: "Megmondtam, hogy ez lesz a vége, de nem hallgattál rám. Márkus Bélának, sajnos, igaza van." - "Nem értette meg a könyvemet", válaszolta Gábor nyugodtan. Nem lehetett kiközökteni abból az eszmekörből, amelyet maga köré vont.

Ha nem irodalomtörténetet ír, hanem az értelmiségi magatartásformák elemzésére vállalkozik, oknyomozó kísérlete nem fut zsákutcába. Hódi Sándor, Csorba Béla, Gubás Jenő, Mirnics Károly és többen mások nem tévedtek az esztétikai tárgyú bűvárlatok ingoványos talajára, kerülőút nélkül, konkrét formában tárták fel a délvidéki magyar "pozicionált értelmiség" politikai bűneit és értelmetlen megalkuvásait - ez lehetett volna a követendő példa Vajda Gábor számára is, ő azonban, legalábbis első nekifutásra, a kanyargósabb utat választotta.

A magyar irodalom a Délvidéken... megtörte azt a részben irodalomtörténeti-szakmai, részben művelődés- és kisebbségpolitikai doktrínarendszert, amelyet a délvidéki magyar értelmiség néhány hangadó képviselője a pártállami cenzúrához való igazodás jegyében fogalmazott meg és tekintett egyedül érvényesnek. Szembeötlő fogyatékoságai ellenére is ennek a kis könyvnek fontos szerepe volt abban, hogy végre kendőzetlen nyíltsággal lehetett szólni minden olyan irodalmi és művelődéspolitikai kérdésről, amelyről korábban nem lehetett. Vajda Gábor fűlsértő hangerővel törte meg a csendet, könyvét nem lehetett a Forum Kiadó iratszekerényébe zárni, vagy zúdába küldeni. Persze, a független délvidéki magyar értelmiségiek már korábban is kimondták azt, amit ki kellett mondani a múltunkról és a jelenünkről, a jugoszláv pártállam széthullása előtt az újvidéki Napló is kivette a részét ezekből az előcsatározásokból és háterszági küzdelmekből, de egy állami befolyásolástól mentes, többségi és kisebbségi hatalmi centrumoktól független szellemi műhelynek kellett létrejönnie, egy cenzúrával és pártpolitikai érdekekkel is szembezőgülő közéleti folyóiratnak kellett megszületnie ahhoz, hogy az egyre többek által sürgetett társadalmi megújulás ne bizonytalan kimenetelű magánakciók célja legyen csupán. Szabadkán megszületett az

Aracs folyóirat, amelynek pontosan olyan szerkesztőre volt szüksége, mint amilyen Vajda Gábor volt. Célratörő szerkesztéspolitikájával Vajda egy egész munkaközösséget teremtett meg *a szellemi élet elmeszesedése ellenében és az írástudói lelkiismeret föléléstése érdekében*. Ez nem jó mulatság, de férfi-munka volt.

Nagy-nagy tárgyilagosságigénnel eddig szinte folyamatosan kendőzgetett beteg lényegünket igyekszem megközelíteni. A tanulság érdekében. Vajda Gábor jól tudta azt, hogy Trianon után a királyi, a második világháború után pedig a szocialista Jugoszlávia elnyomó politikája nehezedett a kisebbségi sorban élő délvidéki magyarokra, tudta tehát azt is, hogy a különféle értelmiségi túlélés-stratégiák és jellegzetesen kisebbségi szemléletbeli torzulások ellenséges társadalmi erőter következményei, valami okból mégis túlhangsúlyozta a magyar értelmiség felelősségét, s mindvégig abban a hiszemben élt, hogy ha gerincesebb, tisztességesebb és alávetettségekben élő nemzetrésznünk iránt hűségesebb szellemi embereink lesznek, jóra fordul a világ. S mert sürgette az idő, hozzákezdett a meglevő "káderek" átneveléséhez: tükröt tartott eléjük, szembesítette őket a gyarlóságaikkal, s abban reménykedett, hogy felülemelkedve a sérelmeiken, rátérnek majd a damaszkuszi útra.

Miként várható is volt: nem tértek rá.

2003 elején jelent meg "beteg lényegünket" megközelítő újabb tanulmánykötete, a *Próza és idea*, amelyet néhány hónappal később Mák Ferenc mutatott be a közönségnek Budapesten, az Írószövetség klubjában. A rendezvény után baráti társaságban, a kissé még felhevült szerző jelenlétében Arthur Koestler egyik meghatározását módosítva azt mondtam: kisebbségi magyarnak lenni kollektív neurózis - márpedig az ember nem élhet állandó neurózisban és pszichózisban, mert előbb-utóbb meg fog bolondulni tőle. Én például otthon, Újvidéken sem úgy gondoltam magamra, hogy kisebbségi magyar vagyok, mert ez egyszerűen nem volt igaz. A kisebbségi "státust" politikai és más eszközökkel külsőleg rám kényszerítették, de amikor csak módom volt rá, kibújtam ebből a szerepből. A kisebbségi önszemlélet csökkentértékűséget jelent, és alattomos csapdákat rejt magában, különösen az irodalom és a kultúra területén. E felvetésemet, amely burkolt bírálatot is tartalmazott a könyvével kapcsolatban, Gábor a rá jellemző szokimondó nyíltsággal frivol szellemeskedésnek nevezte, s már vissza is kanyarodott kedvenc vesszőparipájához, az úgynevezett "pozicionált magyar értelmiség" csúfos árulásaihoz, számos példával szemléltetve az újabb fejleményeket is. Mi tagadás: bőven volt szemléltető anyaga. Elkedvetlenedtem, aztán másról kezdtem beszélni, olyasmiről, ami felkeltette az érdeklődését.

Arról, hogy a trianoni határnyavalygásból végre ki kellene kászálódunk. Arról, hogy nem hiszek az Egyesült Európában, mert semmilyen nemzeti bajunkat nem fogja orvosolni. Nekünk magunknak kellene valami okosat kitalálnunk. Trianonnak vannak hasznosítható következményei is; például az, hogy a népünk egyharmada, kényszerűségből ugyan, de megtanulta a szomszédos népek nyelvét, megismerte a szomszédaink észjárását is, ezt a tudást mégsem fordítjuk a javunkra. Persze, nem a két ország impotens kultúrdiplomáciájának kincstári eredményeket verejtékező komparatiztikai tanácskozásaira gondolok, hanem arra, hogy lassan-lassan talán szót érthetnénk a szerb értelmiség legjobbjaival. Le kellene fordítanunk szerb nyelvre a legfontosabb könyveinket, például Matuska Márton *A megtorlás napjai* című dokumentumkönyvét, dr. Mészáros Sándor kisebbségtörténeti tanulmányait, Teleki Júlia *Keresem az apám sírját* című munkáját, mert a szerb "nagyvilág" egyszerűen nem érti a szavunkat... Mély lélegzetet vettem, de Gábor már át is vette tőlem a szót, és egy remek munkaprogramot fogalmazott meg ott, helyben - ismét elemében érezte magát, mert esélyt látott a cselekvésre.

Alig akad valaki, aki kellő felelősséggel viszonyulna a vajdasági magyarság pusztulási folyamata lassításának kérdéséhez. Vajda Gábornak ez az ítélete is nagyvonalúan pontatlan ítélet volt. Mirnics Károly majd

négy évtizeddel ezelőtt a maga és a családja egzisztenciáját tette kockára azzal, hogy egy tanulmányban feltárta népünk riasztó demográfiai helyzetét (*Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében*, 1970). Legjobb újságíróink dokumentumriportokban, legjobb íróink - közöttük elsőként Herceg János - visszaemlékezéseibe és tárcaszerű cikkeibe rejtett látletelekben számoltak be a lassú sorvadás következményeiről. Intő szavát Vajda természetesen nem hozzájuk intézte, csak azokhoz a "pozícionált" emberekhez, akiknek módjukban állt volna cselekedni, mégsem tettek semmit. Még a szavukat sem emelték fel. Választott képviselők voltak, de nem képviseltek senkit. A belgrádi és az újvidéki szerb elvtársak nagyvonalúan rájuk bízta a "magyarságképviselőt"-et, ők azonban teljességgel alkalmatlanok voltak efféle feladatok ellátására. Mivelhogy - kiváló nyelvészünk, Dr. Ágoston Mihály talán így mondaná: - *szmétált nekik a magyarságuk.*

Vajda Gábor néhány erkölcsi parancsot fogalmazott meg életében és több mint ezer írást hagyott maga után. Ő maga ezt ugyan nem fogalmazta meg, de újraolvasva a műveit, fel fog rémleni bennünk munkálkodásának végső tanulsága: nem elegendő logikusan gondolkodnunk. Ez csak előfeltétele a helyes cselekvésnek. Logikusan és becsületesen kell gondolkodnunk, ha meg akarjuk őrizni emberi arcunkat.

Oldottabb hangulatban, a szabadkai Városi Könyvtárban makó vendégek fogadásán

*A dőlt betűvel szedett sorok Vajda Gábor *Vallomás a pályámról* című írásából valók, amelyet a Magyar Írószövetség fölkérésére a chicagói North Western Egyetem részére készített (Aracs, 2002/1-2. szám).